

VIRTUS

23 | 2016

Steven Thiry

Makelaars in adellijke communicatie

De evolutie van het herautschap in het Heilig Roomse Rijk
(twaalfde-zestiende eeuw)

210

Nils Bock, *Die Herolde im römisch-deutschen Reich. Studie zur adligen Kommunikation im späten Mittelalter*, *Mittelalter-Forschungen*, XLIX (Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2015, 437 p., ill.)

Middeleeuwse herauten zijn herkenbare archetypes in het historische bewustzijn. Vrijwel automatisch roepen ze een beeld op van luisterrijke toernooien, fraai geïllumineerde wapenboeken en (zogenaamd) hermetische heraldische kennis. In de marge van vorstelijke plechtigheden en festiviteiten kennen we ze als ceremoniemeesters die de rang en stand van deelnemers verkondigden en zorgvuldig bewaakten. Ze zijn dan ook weleens omschreven als de ‘hogepriesters’ van een door eergevoel en uiterlijke pracht doordrongen riddercultuur, die haast de vorm van een profane religie aannam (Maurice Keen). Ondanks dat iconische ideaalbeeld is de heraut als historische figuur en fenomeen nog steeds ongrijpbaar, net omwille van zijn veelzijdigheid. Hij komt nauwelijks systematisch voor in de bronnen en we weten zelden iets over het individu achter de tabbaard.

Sinds het standaardwerk over het Engelse herautenambt door Sir Anthony Wagner (1939) – zelf een professionele wapenkoning in het Engelse *College of Arms* – hebben historici getracht de oorsprong van de heraut te reconstrueren. Ze zijn daarbij de wetenschappelijke erfgenamen van een hele reeks laatmiddeleeuwse traktaatschrijvers en vroegmoderne erudieten die gelijkaardige functionarissen meenden te herkennen in antieke teksten of de origine van het ambt simpelweg toeschreven aan hemelse interventie. De gangbare wetenschappelijke consensus verbindt hun ontstaan met de opkomst van het ridderlijke toernooi als geritualiseerd multimedia event in de loop van de twaalfde eeuw. De daaropvolgende hiërarchische uitbouw van een zelfstandig herautencorps met een duidelijk omschreven taken-

De heraut en de dood.
 Fragment uit de anonieme
Totentanz-muurschildering
 van de Predikherenkerk te
 Bazel, omstreeks 1440
 (coll. Historisches Museum
 Basel)

211

pakket werd niet alleen onderzocht voor de bijzonder goed gedocumenteerde Engelse casus. Gelijkaardige ontwikkelingen in de Lage Landen en – zij het in mindere mate – het Franse koninkrijk kregen recent aandacht. Desondanks blijft het algemene beeld van deze veranderlijke institutie onscherp. Al te vaak valt het ten prooi aan ongefundeerde veralgemenisering.

Die ondoorzichtigheid is in veel opzichten nog groter voor de situatie in het Duitstalige gebied: doorgedreven territoriale fragmentatie, zwak centraal gezag, een groot aantal actoren, en uitzonderlijk versnipperd bronnenmateriaal. In *Die Herolde im römisch-deutschen Reich. Studie zur adligen Kommunikation im späten Mittelalter* (2015) – de handelseditie van een proefschrift verdedigd aan de Westfalische Wilhelmsuniversität te Münster – gaat Nils Bock toch de uitdaging aan. Niet enkel presenteert hij een gedegen analyse van de middeleeuwse evolutie van het herautenambt binnen het Heilig Roomse Rijk op basis van een indrukwekkende hoeveelheid aan allesbehalve evident bronnenmateriaal. Hij weet bovenal die bevindingen te toetsen aan ontwikkelingen buiten de rijksgrenzen. Het werk is niet echt vernieuwend in de keuze van thema, chronologie en onderzoeksvragen, maar slaagt er wel in om gangbare visies overtuigend scherp te stellen en het dominante narratief over ontstaan en vroege evolutie enigszins te nuanceren. Bovendien werpt het een aantal cruciale vragen op die aangeven dat het laatste woord allesbehalve gezegd is.

Twee doelstellingen zijn in het bijzonder vermeldenswaardig. In de eerste plaats wil Bock de oorsprong van het Duitse ambt in een meer accuraat historisch perspectief plaatsen en nagaan in welke mate het daaropvolgende institutionaliseringsproces afweek van andere West-Europese tendensen. Een gedetailleerde reconstructie van taken, reglementering, geografische spreiding en maatschappelijke status vormt daarbij slechts het opstapje voor gefundeerde bespiegelingen over de maatschappelijke positie en het zelfbeeld van herauten. In tweede instantie argumenteert Bock dat de specificiteit van het ambt in het Duitstalige gebied vooral gezocht moet worden in hun rol als makelaars van adellijke communicatie en een haast letterlijke ‘belichaming’ van adellijk standsbewustzijn. Hoewel de aristocratische patronage van zulke figuren een wederkerend Europees fenomeen was, zorgden net de meer open structuren binnen de Rijkselite en de relatieve afwezigheid van een bovenaf gestuurd adelsbeleid voor flexibele loyaliteitsbanden. Het institutionaliseringsproces verliep volgens gekende lijnen en verraadt aldus een sterke interculturele dynamiek. Toch maakte de specifieke maatschappelijke context dat, naast vertegenwoordigers van concrete dynastieke belangen en vorstelijke aanspraken, de Duitse herauten ook ongebonden bewakers bleven van een dieperliggende morele erencode. Op die manier droegen hun activiteiten bij tot het stabiliseren van een groepsidentiteit.

Het groeiende aanzien van de heraut als een zelfstandig adelspecialist traceert Bock terug tot de overgang van het toernooi als militair oefenspel naar een visueel schouwspel van sociale distinctie in de twaalfde en dertiende eeuw. Door middel van een comparatieve analyse toont hij aan hoe opvallende innovaties op het toernooiveld parallel liepen met de duidelijke profilering van deskundige lieden die deelnemers aankondigden, tentoongestelde wapentekens identificeerden en ridderlijke bekwaamheid evalueerden. Waar in Frankrijk zulke vakmannen echter betrekkelijk snel een scheidsrechterfunctie toebedeeld kregen, bleef een gelijkaardig takenpakket aan de andere zijde van de Rijn opvallend lang in de handen van een gevarieerde en inwisselbare groep van individuen (*Garzûne, Kroijjaere* en later *Knappen von den Wappen*). De term ‘heraut’ verschijnt relatief laat in het Duitse taalgebied, in de jaren zestig van de veertiende eeuw. Pas vanaf de vijftiende eeuw is het herautsbegrip er volledig uitgekristalliseerd als professionele kenner van adellijk-ridderlijke waardepatronen. Deze vaststelling is interessant omdat ze laat uitschijnen dat de formalisering van het ambt een geleidelijk proces van culturele overname was dat verliep in verschillende snelheden. Desondanks loert er ook gevaar om de hoek: door de vastomlijnde professie zoals die gekend is uit Engelse en Franse bronnen te projecteren op vroege en erg diverse Duitse voorbeelden blijven eventuele autonome ontwikkelingen naast het toernooiveld buiten beeld. Het suggereert bovendien continuïteit in de overdracht van een zeer specifieke ‘vakkennis’, terwijl die aanvankelijk misschien incidenteel en veel minder persoonsgebonden was. Het is daarom jammer dat de veronderstelde exclusieve band tussen herautschap en de ontwikkeling van heraldische beeldentaal – die recent steeds meer wordt genuanceerd – niet van nabij wordt bekeken.

Gelijklopend met het uitgroeien van het toernooi tot een performance van ridderlijke waarden en groepsbesef, wijst deze studie vervolgens op de toenemende integratie van Duitse herauten in het adellijke hofleven. Ze kregen een ambtsnaam toebedeeld die duidelijk verwees naar adellijke wapensymboliek of de topografie van de feodale macht, ver-

schijnen in de heraldische tabbaard van hun opdrachtgevers en werden als vertegenwoordigers van hun heer overladen met gunsten en geschenken. Deze duidelijke 'depersonalisering' versterkte hun symbolische status als publieke representant van de adel. Tegelijkertijd verbreedde de maatschappelijke impact. Ze braken door de schijnwereld van kleurrijke *Pas d'armes* en heroïsche *Tsjosten* om nu gewichtige diplomatieke opdrachten te vervullen en de belangen van hun broodheren te verdedigen in zaken van oorlog en vrede. Naarmate aristocratische omgangsvormen steeds meer doorsijpelden in de formele politieke interactie werden ze de communicatie-experts bij uitstek. Alle zichzelf respecterende rijksgroten, zowel wereldlijke als geestelijke, namen herauten in permanente dienst. Ze vormden onmisbare schakels in een steeds uitgebreider, grensoverschrijdend netwerk. Zelfs kleinere heren onderhielden een of meerdere wapenofficieren die gehuld in hun emblematische wapenrok de dynastieke trots uitdroegen. Precies die publieke attributen onderscheidde hen van gewone boodschappers en rondtrekkende dienaars. De tweede helft van de veertiende eeuw wordt voor het Heilig Roomse Rijk omschreven als een ware bloeiperiode van het herautenambt, waarin hun maatschappelijk aanzien gevoelig toenam. Die versnelde institutionalisering laat zich ook voelen in het bronnenmateriaal, waardoor de historische analyse zich op meer solide terrein begeeft.

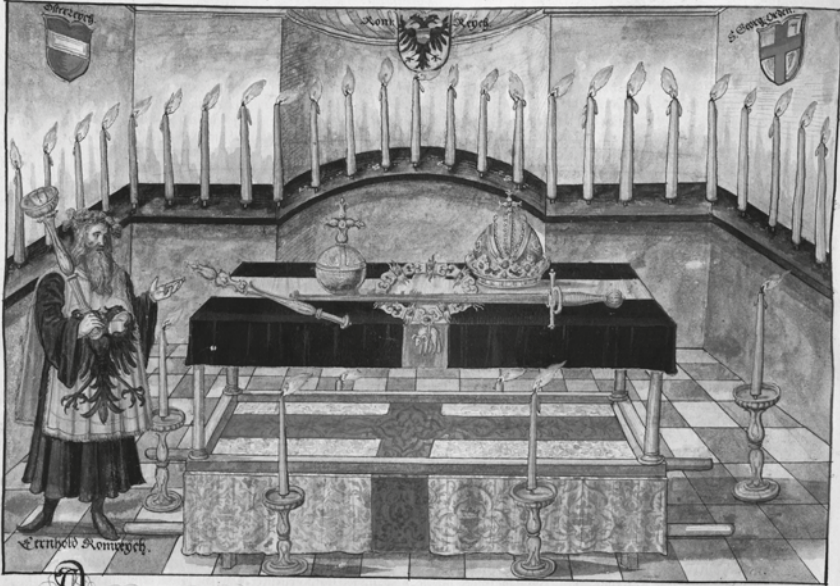
213

Dit deel van het boek is gebaseerd op een stevig gedocumenteerd overzicht van individuen en hun gevarieerde opdrachten op basis van vorstelijke uitgavenstaten en (stads)rekeningen. Daarnaast wordt er uitgebreid geput uit de ongemeen rijke Heraudica-databank, die werd ontwikkeld in de schoot van het Deutsches Historisches Institut in Parijs en vrijwel alle verwijzingen naar herauten in Bourgondische bronnen omvat (inclusief buitenlandse gezanten). De vele mogelijkheden van dit omvangrijke corpus worden ten volle benut. Inhoudelijk beperkt de auteur zich niet enkel tot de Duitse kernlanden, maar waagt zich in een ruim overgangsgebied dat zich ten westen uitstrekte tot in Holland en in het noordoosten het actieterrein van de Duitse Orde omvatte. Bock brengt systematisch de verspreiding van het fenomeen in beeld en duidt tegelijkertijd de gemeenschappelijke kenmerken. Al rondtrekkend van hof tot hof en van grote rijksstad tot rijksstad verkondigden een veelheid aan herauten de politieke aanspraken van hun heren in de hoedanigheid van rechtstreekse en onschendbare vertegenwoordigers. Een waaier van individuele opdrachten kan samengevat worden als een geprivilegieerde brugfunctie, die nog eens versterkt werd door het bewust wegvagen van persoonlijke kenmerken.

Ook hier lijkt de beschreven verstrengeling tussen van oorsprong onafhankelijke deskundigen en de politieke macht zich in te schrijven in een breed West-Europees patroon. Een opvallende rol wordt daarbij toegeschreven aan de Nederlandse regio's, als een innovatieve voorhoede ('Innovationsregionen', p. 117) van tendensen die pas achteraf doorsijpelden in het Rijk. Zo vindt het hiërarchische onderscheid tussen persevanten, herauten en wapenkoningen ('koning van de herauten') opvallend laat en onvolledig ingang in het Duitstalige adellijke milieu. Toch zijn bestaande inzichten niet zomaar toepasbaar op de uitgewerkte casus. Bock laat niet na erop te wijzen dat de rijksherauten meer waren dan achterophinkende imitatoren van hun Engelse of Bourgondische collega's. Bijzondere machtsstructuren – vooral het versnipperde en gelaagde karakter van de landsheerlijke autoriteit – zorgden immers voor opmerkelijke verschillen. Ondanks toenemende aristocratische patronage kwamen

214

Nähen ihm der Kirchen eingeben vnd zugewidmet werden. Im dem mittlern gewelb zu sanct Stephan. Ist der E. h. sampt der Kirchen von oben bis herab zu dem pfaster durch auß mit schwarzen tüchern vmbhangen worden. vnd haben herumb fünf hundert dreyßig runder kerzen gebrunnen. So sind zu baden seitten von dem skonlatze. Im dem Obern Stüd herab so lang die Kirchen geyhen. gemacht vnd alle mit güetten schwarzen tüchern behenck vnd obertzogen worden. Im welchen stüden zu Oberst die Römisch. Königlich. Mayestat sampt den fürsten vnd potschafften. Im güetler ordnung zu baden frey herab gestanden sein. Aber im dem mittl der Kirchen. Ist am groß vnd länge durch sechze Regereus. welche mit güetten schwarzen tüchern. die von außten mit allen des Kayfers Erbländen. Waapen gesetzt vmbhangen vnd außgerichtet worden. Vnd haben von oben im dem mittl. vnd vnden herumb drey hundert dreyßig runder kerzen gebrunnen. Zudem sind zwey und fünfzig Kayserlicher Seider von. Adel. deren auß gedre außgroße brinnewe factel gebapt. vnd die Capellen. Im ordnung gestanden.

Auffer der Bar aber welche etwas von der Erden erhebt gestanden. Ist gelegen ein wegsre Samast. mit einem vngelen güldne ermit. vnd volgens vnd am E. in höher ist gelegen ein schwarzer samatner pfliler mit einem vngelen güldne Cruz. auß demselben ist nach ordnung gelegen die Kayserlichen Ornamenten als die E. von. Koffel. Zeyter vnd das Schwere sampt dem Kayserlichen Orden von dem güldin stüß. Vnd neben diese volgsierten Kayserlichen Bar. Ist zu der rechten seitten gestanden der Ehrenhold. Romerreich. genannt. Im einem güldne persüanten klaid. welcher einen vngelten stad. Im seinen händen gehapt vnd als das ces. Ampt von dem Requien von dem Erzbischoff von Saltzburg gesungen worden hat der hochgeret Herz Bernhards Regereus. verhalten zu dienen die Occasionen sunchem vor dem Römischen. König. sampt allen fürsten vnd herzen gässlich vnd weltlich. vast zurestus gebalten vnd das lob mit sampt der frid. sarnen lammgen vnd loblichen Regierung des Römischen Kayser. friderichs hochstiger gedächtnis. gar loblichen vnd Lerehaftig bereite gaben. Daobey ist das andere Ampt von vmsen lieben. frauen. durch den Bischoff von Deyren. zu singen angefangen worden. Vnd als gemeltes Ampt angefangen. sind die fürsten vnd herzen auch potschafften. wie die süwe mit iren Ervenden geordnet worden. zu dem Opffre gangen. D. samlich wie nachfolgt.

Bernhard Sittich, wapenkoning 'Romreich', begeleidt de uitvaart van Keizer Frederik III (†1493).
 Miniatuur uit de 'Ehrenspiegel des Hauses Österreich', 1555 (Hss. Cgm. 895, fol. 383v; coll. Bayerische
 Staatsbibliothek München)

wissels van opdrachtgevers vaker voor dan elders. Op zekere hoogte was er, merkwaardig genoeg, zelfs sprake van een meervoudige loyaliteit. Herauten in schijnbaar vast dienstverband ontptopten zich tot doorwinterde reizigers die multi-inzetbaar waren aan verscheidene adellijke hoven.

Het gebrek aan context dat eerdere studies plaagde, wordt hier overstegen door het innovatieve gebruik van bewaarde aanstellings- en geloofsbriefven. Hieruit blijkt een doorlevende obsessie met algemene ridderlijke eer en waarden. De relatie met een concrete opdrachtgever was hieraan slechts ondergeschikt. Het is in deze sectie dat het boek zich van zijn origineelste kant laat zien. Het geeft zelfs een bescheiden inkijk in het zelfbewustzijn van de laatmiddeleeuwse wapenofficieren. Terwijl de sterke vorstenmacht in de Engelse en Franco-Bourgondische ruimte hun functiebereik beperkte tot de controle van concrete afstamming en familiale aanspraken, overheerste een veel bredere moralistisch-ethische invulling in het Heilig Roomse Rijk. Als dusdanig zwoeren de Duitse herauten de gehele adelsgroep waarheidsgetrouw en loyaal te dienen. In plaats van de spreekbuis van een dominante staatsmacht werkten ze, als hoeders van een standsgebonden *Ehrencodex*, eerder een horizontale consensus in de hand.

Met deze belangwekkende vaststellingen in het achterhoofd is het enigszins betreurenswaardig dat de consequenties ervan niet ten volle worden doorgetrokken in de laatste hoofdstukken. Hierin wordt slechts een staalkaart aangereikt van opdrachten die van de veertiende tot en met de zestiende eeuw werden toevertrouwd aan de voorsprekers van adellijke eer. Het geschetste institutionaliseringsproces brengt Bock achtereenvolgens in verband met een toenemende betrokkenheid van herauten bij politieke gezantschappen, leenverheffing en ridderslag, alsook het mediëren van gewelddadige conflicten. Een grondig gebruik van secundaire literatuur plaatst de (onvermijdelijk) anekdotische voorbeelden in een bredere context. De precieze betekenis van die betrokkenheid in vergelijking met andere afgevaardigden en onderhandelaars – die bij momenten net dezelfde functies waarnamen – blijft daarentegen onderbelicht. Vooral het deel over ceremonies komt er tamelijk bekaaid van af. En toch wijzen enkele bevindingen in de richting van een verdere omslag in het herautambt (en bij uitbreiding de adellijke cultuur van het Rijk?). Onder de regering van keizer Maximiliaan I (1493-1519) treden net figuren met bovenregionale ambtsnamen als *Romreich* en *Teutschland* steeds meer voor het voetlicht. Ze krijgen plots een opvallend actieve rol in dynastieke ceremonies die haaks staan op een zwak en electief keizerschap. Tot hun taken behoort bovendien het afkondigen van de rijksban (*Reichsacht*) en het symbolisch bestraffen van majesteitsschennis. Hoe verhoudt deze frappante bewustwording zich tot eventuele structurele veranderingen onder de adel ten tijde van de Habsburgers? En, bovenal, welke weerslag heeft het op het beeld van de heraut als onpartijdige bemiddelaar van adellijke identiteiten? Het boek eindigt eigenlijk met een spannende cliffhanger die impliciet aanmoedigt om voorbij 1500 te kijken. Kortom: het is zowel een doorwrochte synthese als een aanzet tot verder onderzoek.

Finding safety in feuding. Nobles' responses to Nuremberg's rural security policy in the mid-fifteenth century 11

Ben Pope

Adellijke beschermers van een christelijke gemeenschap. Veluwe edelen tussen machtswerking en religieuze verandering in de zestiende eeuw 33

Jos de Weerd

The longing for leadership. Collective memory of nobles, the perception of their present days, and the need for 'noble-minded personalities' in the Weimar Republic 57

Michael Seelig

Dossier

Landed elites, landed estates and lifestyles in Europe (1880-2000). A historiographical balance and a research agenda 85

Yme Kuiper

Dining in aristocratic households of nineteenth-century France. A study of female authority 105

Elizabeth C. Macknight

The economic and social transformation of the Finnish landed elite, 1800-2000 125

Alex Snellman

From elite to public landscapes. The case of the Klarenbeek estate in Arnhem, 1880-1950 147

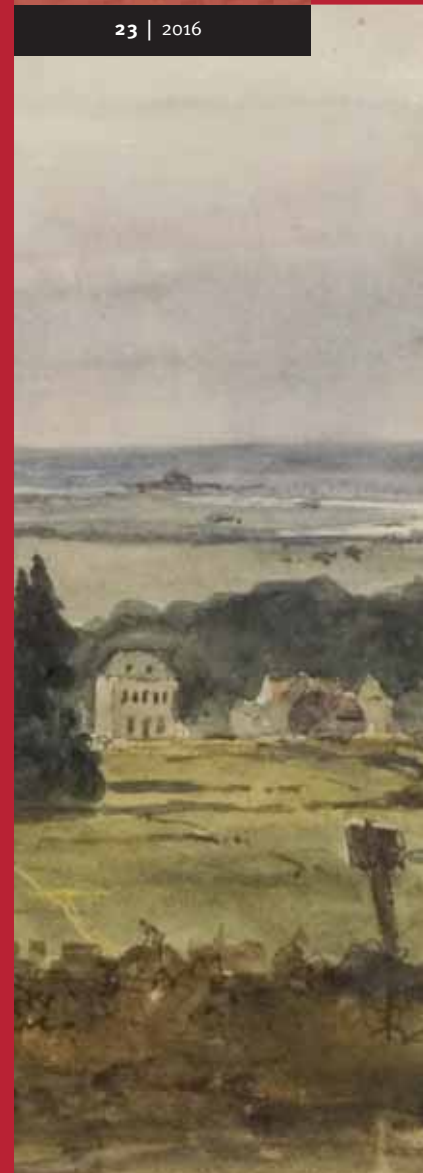
Elyze Storms-Smeets

Redefining nobility. Germany during the nineteenth and early twentieth centuries 169

1880-1950

Daniel Menning

23 | 2016

9 789087 046552